

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حقوق کار

دکتر محسن ملک افضلی اردکانی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

بهار ۱۴۰۲

ملک افضلی اردکانی، محسن، ۱۳۴۹ -

-Malek Afzali Ardakani, Mohsen, 1970

ایران، قوانین و احکام

حقوق کار / محسن ملک افضلی اردکانی - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۲.

یازده، ۲۶۸ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۶۷۰: حقوق و فقه اجتماعی؛ ۸۳)

ISBN : 978-600-298-462-3

بها: ۱۲۰۰۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. [۲۵۳] - ۲۵۶: همچنین به صورت زیرنویس.

۱. کار -- قوانین و مقررات -- ایران -- راهنمای آموشی (عالی).

۲. (Higher) Labor laws and legislation -- Iran -- Study and teaching (Higher) و کار و کارگری.

۴. Labor -- Religious aspects - Islam. ۵. روابط کارگر و کارفرما -- قوانین و مقررات -- ایران -- راهنمای آموزشی (عالی).

۵. (Higher) Industrial relations -- Law and legislation -- Iran -- Study and teaching (Higher). ۶. حق کار -- ایران.

۷. Right to labor - Iran. الف) پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

KMH۱۲۷۰ ۳۴۴/۵۵۰۱

۹۱۳۲۴۱۲

شماره کتابشناسی ملی

حقوق کار

مؤلف: دکتر محسن ملک افضلی اردکانی (استاد جامعه المصطفی العالمیه)

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

ویراستار: علی حائری‌مجد

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: بهار ۱۴۰۲

تعداد: ۳۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۱۲۰۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات

۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص.پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظرگرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی علیه‌السلام، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۶۶۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به عنوان متن درسی جهت درس حقوق کار برای دانشجویان رشته های حقوق و فقه و مبانی حقوق در مقطع کارشناسی قابل استفاده است.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می داند از تلاش های مؤلف محترم اثر، حجت الاسلام والمسلمین دکتر محسن ملک افضلی نیز از ارزیابان محترم، دکتر محمد هادی کاویانی، دکتر مهدی رئیسی و حجت الاسلام والمسلمین دکتر حسین جوان آراسته سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۱
مقدمه.....	۳

فصل نخست: کلیات

گفتار نخست: اهمیت و ارزش کار.....	۷
مقدمه.....	۷
۱. اهمیت کار در نظام اجتماعی و اقتصادی اسلام.....	۷
۱-۱. مفهوم نظام اجتماعی.....	۷
۲-۱. نظام اقتصادی.....	۸
۲. ارزش کار و کارگر در اسلام.....	۱۱
۳. آزادی اشتغال و حق داشتن شغل در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.....	۱۴
گفتار دوم: مبانی نظری و سیر تحول روابط کار در ایران و جهان.....	۱۷
مقدمه.....	۱۷
۱. مبانی نظری حقوق کار.....	۱۷
۱-۱. نظریه استخدام.....	۱۸
۲-۱. نظریه تضاد.....	۲۲
۳-۱. اصل احترام عمل دیگران.....	۲۴
۲. تاریخچه و تحول روابط کار در جهان.....	۲۶
۳. تاریخچه تحول حقوق و قانون کار در ایران.....	۲۷
۳-۱. فرمان والی کرمان و سیستان و بلوچستان (۱۳۰۲ش).....	۲۸
۳-۲. نظام نامه هیئت وزیران (۱۳۰۹ش).....	۲۸
۳-۳. آیین نامه هیئت وزیران (۱۳۱۵ش).....	۲۹
۳-۴. طرح قانون کار مصوب هیئت وزیران (۱۳۲۵ش).....	۳۰
۳-۵. قانون آزمایشی کار مصوب مجلس شورای ملی (۱۳۲۸ش).....	۳۰

۳۱	۶-۳. قانون کار آزمایشی مجلس شورای ملی (۱۳۳۷ش).....
۳۱	۷-۳. تحولات قانون کار پس از انقلاب اسلامی.....
۳۱	۱-۷-۳. پیش نویس قانون کار (۱۳۶۰ش).....
۳۲	۲-۷-۳. قانون کار مصوب مجلس شورای اسلامی (۱۳۶۶ش).....
۳۸	۳-۷-۳. بررسی و تصویب قانون کار در مجمع تشخیص مصلحت نظام (۱۳۶۹ش).....
۳۸	۴-۷-۳. تحلیل عملکرد شورای نگهبان در مواجهه با قانون کار.....
۴۱	۴. قلمرو قانون کار ..
۴۱	۱-۴. اصل اولی در موضوع.....
۴۲	۲-۴. اشخاص مشمول.....
۴۳	۳-۴. وضع حقوقی کارگاه.....
۴۴	۴-۴. موارد استثنای شده از شمول قانون کار.....
۴۷	خلاصه فصل.....
۴۹	پرسش ها.....

فصل دوم: آشنایی با حقوق کار

۵۳	گفتار نخست: مفهوم و موضوع حقوق کار.....
۵۳	۱. مفهوم حقوق کار.....
۵۳	۱-۱. تعریف حقوق.....
۵۴	۲-۱. تعریف علم حقوق.....
۵۴	۳-۱. تعریف قاعده حقوقی.....
۵۵	۴-۱. گرایش های علم حقوق.....
۵۶	۲. مفهوم و انواع کار.....
۵۷	۳. موضوع حقوق کار.....
۵۸	۴. تعریف برگزیده حقوق کار.....
۶۱	۵. تبارشناسی حقوق کار.....
۶۵	گفتار دوم: منابع حقوق کار.....
۶۵	۱. منابع داخلی حقوق کار.....
۶۵	۱-۱. قانون.....
۶۶	۱-۱-۱. قانون اساسی.....
۶۷	۲-۱-۱. قانون عادی.....
۶۷	۲-۱. سایر اسناد بالادستی.....
۶۸	۳-۱. عرف.....
۷۰	۴-۱. رویه قضایی.....
۷۱	۵-۱. پیمان های جمعی.....
۷۲	۲. منابع بین المللی حقوق کار.....

۷۲	۱-۲. مقاله‌نامه.....
۷۵	۲-۲. توصیه‌نامه .....
۷۶	۳-۲. سایر اسناد بین‌المللی.....
۷۹	گفتار سوم: ویژگی‌های حقوق کار.....
۷۹	۱. جنبه حمایتی حقوق کار.....
۸۱	۲. جنبه امری حقوق کار.....
۸۲	۱-۲. مفهوم نظم عمومی.....
۸۳	۲-۲. اقسام نظم عمومی.....
۸۶	۳. وصف اجتماعی و اقتصادی حقوق کار.....
۸۶	۴. جنبه انعطاف‌پذیری حقوق کار.....
۸۷	۵. درهم‌آمیختگی حقوق کار و حقوق بشر.....
۸۸	۶. سه‌رکنی بودن حقوق کار.....
۸۸	۷. پویایی و تحول‌پذیری.....
۹۰	خلاصه فصل.....
۹۲	پرسش‌ها.....

فصل سوم: قرارداد کار

۹۵	مقدمه.....
۹۷	گفتار نخست: شناسایی قرارداد کار.....
۹۷	۱. مفهوم قرارداد کار.....
۹۸	۱-۱. مفهوم قرارداد کار در فقه اسلام.....
۹۹	۲-۱. مفهوم قرارداد کار در حقوق کار.....
۱۰۰	۳-۱. ماهیت قرارداد کار.....
۱۰۰	۲. ارکان قرارداد کار.....
۱۰۰	۱-۲. ارکان قرارداد کار در فقه اسلام.....
۱۰۰	۱-۱-۲. ایجاب و قبول.....
۱۰۱	۲-۱-۲. متعاقدين.....
۱۰۱	۳-۱-۲. عوضین.....
۱۰۱	۴-۱-۲. مدت یا عمل معین.....
۱۰۲	۲-۲. ارکان قرارداد کار در حقوق کار.....
۱۰۲	۱-۲-۲. ایجاب و قبول.....
۱۰۳	۲-۲-۲. طرفین قرارداد کار.....
۱۰۳	۱-۲-۲-۲. کارگر.....
۱۰۴	۲-۲-۲-۲. کارفرما.....
۱۰۵	۳-۲-۲. عوضین.....

۱۰۶.....	۴-۲-۲. زمان یا واحد کار معین.....
۱۰۷.....	۳. مشخصات قرارداد کار.....
۱۰۸.....	۱-۳. قرارداد کار، عقدی است لازم.....
۱۰۹.....	۲-۳. قرارداد کار، عقدی است معوض.....
۱۰۹.....	۳-۳. قرارداد کار، عقدی است رضایی.....
۱۱۰.....	۴-۳. قرارداد کار، عقدی است مستمر.....
۱۱۰.....	۵-۳. قرارداد کار، عقدی است الحاقی.....
۱۱۱.....	۴. شرایط متعاقدين و شرایط قرارداد کار.....
۱۱۱.....	۱-۴. شرایط متعاقدين از منظر فقه و قانون مدنی.....
۱۱۲.....	۲-۴. شرایط کارگر و کارفرما در قانون کار.....
۱۱۲.....	۳-۴. شرایط قرارداد کار در فقه اسلام و قانون مدنی.....
۱۱۴.....	۱-۳-۴. شرایط قرارداد کار در قانون کار.....
۱۱۴.....	۱-۳-۴. شرایط ماهوی صحت قرارداد کار.....
۱۱۴.....	۲-۳-۴. مندرجات قرارداد کار.....
۱۱۵.....	۴-۴. ضمانت اجرای شرایط انعقاد قرارداد کار.....
۱۱۶.....	۵. انواع قرارداد کار.....
۱۱۷.....	۱-۵. انواع قرارداد کار در فقه اسلام.....
۱۱۷.....	۲-۵. انواع قرارداد کار در حقوق کار.....
۱۱۷.....	۱-۲-۵. قرارداد موقت.....
۱۱۹.....	۲-۲-۵. قرارداد غیر موقت (دائمی).....
۱۲۰.....	۳-۲-۵. قرارداد کار معین.....
۱۲۳.....	گفتار دوم: تعلیق و خاتمه قرارداد کار.....
۱۲۳.....	۱. تعلیق قرارداد کار.....
۱۲۵.....	۱-۱. موارد تعلیق قرارداد کار.....
۱۲۶.....	۲-۱. آثار تعلیق قرارداد کار.....
۱۲۷.....	۱-۲-۱. استحقاق دریافت حق السعی.....
۱۲۸.....	۲-۲-۱. بازگشت به کار و احتساب سوابق.....
۱۲۹.....	۲. خاتمه قرارداد کار.....
۱۲۹.....	۱-۲. موارد خاتمه قرارداد.....
۱۳۲.....	۲-۲. آثار و احکام خاتمه قرارداد کار.....
۱۳۲.....	۱-۲-۲. آثار و احکام عمومی خاتمه قرارداد.....
۱۳۳.....	۲-۲-۲. آثار و احکام خاص هر علت خاتمه قرارداد.....
۱۳۴.....	خلاصه فصل.....
۱۳۶.....	پرسش ها.....

فصل چهارم: آثار قرارداد کار (شرایط کار)

۱۳۹	مقدمه
۱۴۱	گفتار نخست: تعهدات کارگر
۱۴۱	۱. تعهدات شرعی و اخلاقی کارگر
۱۴۱	۱-۱. ممنوعیت انجام کار منافعی موضوع قرارداد
۱۴۲	۲-۱. عدم استحقاق اجرت در صورت انجام کاری دیگر
۱۴۲	۳-۱. عهده‌دار شدن ضمان ناشی از تلف یا خسارت به مال مورد حراست
۱۴۳	۴-۱. ضمان اتلاف وسایل و ابزار یا مواد اولیه کار
۱۴۳	۵-۱. وجوب امانت‌داری و رعایت مصلحت کارفرما
۱۴۴	۶-۱. اتقان و حسن انجام کار
۱۴۴	۲. تعهدات قانونی کارگر
۱۴۹	گفتار دوم: تعهدات کارفرما (شرایط کار)
۱۴۹	۱. تعهدات شرعی و اخلاقی کارفرما
۱۴۹	۱-۱. پرداخت مزد کارگر
۱۵۰	۲-۱. ایفای تعهدات و شرایط قرارداد
۱۵۰	۲. تعهدات قانونی کارفرما (شرایط کار)
۱۵۱	۱-۲. حق السعی
۱۵۲	۲-۲. مُزد
۱۵۳	۲-۲-۱. نظام پرداخت مزد
۱۵۴	۲-۲-۲. حداقل مزد
۱۵۵	۳-۲-۲. فوق العاده‌ها و مزایای شغل
۱۵۶	۴-۲-۲. طرح طبقه‌بندی مشاغل
۱۵۶	۵-۲-۲. ساعت کار
۱۵۷	۱-۲-۲-۱. انواع کار به لحاظ زمان انجام
۱۵۸	۶-۲-۲. اضافه‌کاری (کار اضافی)
۱۵۹	۷-۲-۲. تعطیلات و مرخصی‌ها
۱۵۹	۱-۷-۲-۲. تعطیلات
۱۶۱	۲-۷-۲-۲. مرخصی‌ها
۱۶۱	الف) مرخصی استحقاقی
۱۶۲	ب) مرخصی بدون حقوق
۱۶۳	ج) مرخصی استعلاجی
۱۶۵	گفتار سوم: شرایط کار زنان، نوجوانان و اتباع بیگانه
۱۶۵	۱. شرایط کار زنان
۱۶۵	۱-۱. نوع و کیفیت کار
۱۶۶	۲-۱. مرخصی بارداری و زایمان

۱۶۷	شرایط کار نوجوانان
۱۶۸	۱-۲. مفهوم نوجوان
۱۶۹	۲-۲. حمایت از کار نوجوانان
۱۷۰	۳. شرایط کار اتباع بیگانه
۱۷۳	خلاصه فصل
۱۷۶	پرسش ها

فصل پنجم: روابط جمعی کار

۱۷۹	مقدمه
۱۸۱	گفتار نخست: تشکل های کارگری و کارفرمایی
۱۸۳	۱. انجمن های اسلامی
۱۸۴	۲. انجمن های صنفی
۱۸۵	۳. شوراهای اسلامی کار
۱۹۱	۴. سایر تشکل ها
۱۹۱	۴-۱. شرکت تعاونی مسکن
۱۹۲	۴-۲. شرکت تعاونی مصرف
۱۹۲	۴-۳. کانون های کارگران و مدیران بازنشسته
۱۹۳	۵. نمایندگی کارگران
۱۹۷	گفتار دوم: مذاکرات و پیمان های جمعی کار
۱۹۷	مقدمه
۱۹۸	۱. مفهوم و اهداف پیمان های دسته جمعی کار
۲۰۰	۲. ضوابط حاکم بر پیمان های جمعی
۲۰۰	۲-۱. عدم نقض مقررات جاری کشور
۲۰۱	۲-۲. ممنوعیت اختلال در نظم مذاکرات
۲۰۱	۲-۳. رعایت تشریفات
۲۰۲	۲-۴. رعایت شرایط اعتبار پیمان جمعی
۲۰۳	۲-۵. مدت و اثر پیمان جمعی
۲۰۴	اعتصاب
۲۰۵	۲-۶. سایر بایسته های تشکل ها و پیمان های جمعی بر اساس مقاله نامه های مربوط
۲۰۶	۲-۶-۱. بایسته های مقاله نامه شماره ۸۷
۲۰۷	۲-۶-۲. بایسته های مقاله نامه شماره ۹۸
۲۱۰	خلاصه فصل
۲۱۳	پرسش ها

فصل ششم: نقش دولت در روابط کار

۲۱۷	مقدمه
۲۱۹	گفتار نخست: نقش حمایتی دولت در روابط کار
۲۱۹	۱. وضع مقررات حمایتی
۲۲۱	شورای عالی کار
۲۲۴	۲. آموزش کار
۲۲۴	۲-۱. کارآموز و مراکز کارآموزی
۲۲۵	۲-۱-۱. مراکز کارآموزی
۲۲۶	۲-۱-۲. کارآموز و قرارداد کارآموزی
۲۲۹	۳. ایجاد اشتغال
۲۳۱	۴. رفاه و خدمات
۲۳۱	۵. سایر تکالیف
۲۳۳	گفتار دوم: نقش صیانتی دولت در روابط کار (بازرسی و دادرسی کار)
۲۳۴	۱. نظارت و بازرسی کار
۲۳۴	۱-۱. نهاد بازرسی کار
۲۳۵	۱-۲. فرایند بازرسی کار
۲۳۷	۲. دادرسی کار
۲۳۸	۲-۱. حل اختلاف مسالمت‌آمیز
۲۳۸	۲-۱-۱. مذاکره
۲۴۰	۲-۱-۲. سازش
۲۴۱	۲-۲. حل اختلافات در هیئت‌ها و مراجع حل اختلاف
۲۴۱	۲-۲-۱. هیئت تشخیص (رسیدگی بدوی به اختلافات)
۲۴۴	۲-۲-۲. هیئت حل اختلاف (تجدید نظر)
۲۴۷	۲-۲-۳. دیوان عدالت اداری
۲۴۹	خلاصه فصل
۲۵۱	پرسش‌ها
۲۵۳	منابع
۲۵۳	کتاب‌ها
۲۵۵	قوانین و مقررات
۲۵۶	پایگاه اطلاع‌رسانی

پیشگفتار

در نظام آموزش عالی ایران، درس حقوق کار، یکی از درس‌های تخصصی و الزامی در مقطع کارشناسی رشته حقوق و کارشناسی ارشد حقوق عمومی است که در قالب دو واحد آموزشی ارائه می‌شود. با وجود اهمیت و فراوانی مخاطبان و مشمولان حقوق کار، دانشجویان، اقبال چندانی به آن نداشته و اشتیاقی برای فراگرفتن آن از خود نشان نمی‌دهند. این امر ممکن است از چند نظر قابل بررسی و ارزیابی باشد. یک دلیل آن می‌تواند نبود گرایش حقوق کار در مقاطع تحصیلات تکمیلی و نبودن درس حقوق کار، حتی به‌عنوان یکی از دروس آزمون ورودی کارشناسی ارشد حقوق عمومی باشد. علت دیگر هم، عدم احساس نیاز به کارشناس حقوقی حقوق کار و وکیل اختصاصی حقوق کار و در نهایت، نبود دادگاه تخصصی کار در کشور است. برای مهجور بودن این درس، همین بس که چنین درسی در مقطع دکتری حقوق عمومی هم گنجانده نشده است.

این عدم احساس نیاز، در عرصه منبع آموزشی این درس نیز به چشم می‌آید. به‌اندازه‌ای که در سایر دروس دانشگاهی و دروس مشابه و نزدیک به حقوق کار مانند حقوق اداری، کتاب درسی نوشته شده و در بازار نشر موجود است، در زمینه حقوق کار، شاهد آثار معتبر چندانی نیستیم. گرچه اساتید گران‌قدری مثل مرحوم دکتر سید عزت‌الله عراقی که نویسنده کتاب پیش رو، توفیق درس‌آموزی در مقطع کارشناسی حقوق و کارشناسی ارشد حقوق عمومی دانشگاه تهران را از محضرش داشته، گام‌های در خور تحسینی در این راستا برداشته و آثار گران‌سنگی به رشته تحریر درآورده و به جامعه علمی تقدیم نموده است. همچنین استاد حقوق اساسی ما جناب آقای دکتر سیدمحمد هاشمی (در دانشکده‌گان فارابی دانشگاه تهران - قم، سال‌های

۱۳۷۳ تا ۱۳۸۱ در مقطع کارشناسی حقوق و کارشناسی ارشد حقوق عمومی)، دانش خود در این عرصه را به جامعه دانشگاهی مبدول داشته است. این اساتید ارجمند، پس از تصویب نهایی اولین قانون کار بعد از انقلاب اسلامی، با بهره‌گیری از متون مشابه غربی، به توسعه این دانش در کشور پرداختند و اولین آثار را در این زمینه به رشته تحریر درآوردند و تا کنون عمده آثار نوشته‌شده در این باره، با الهام و استناد به این آثار بوده است.

کتاب پیش رو، بر اساس سرفصل‌های جدید و مصوب شورای تحول علوم انسانی نگاشته شده و دارای امتیازها و نوآوری‌هایی است. بیان ارزش و جایگاه کار در نظام اجتماعی و اقتصادی اسلام، بیان مبانی نظری و دینی کار و حقوق کار، ارزش کار و کارگری در اسلام، بررسی فقهی قرارداد و شرایط کار، پرهیز از ذکر مطالب غیر ضروری و احیاناً خسته‌کننده برای دانشجویان، قالب‌بندی درسی هر فصل از کتاب و سرانجام گام برداشتن برای اسلامی کردن محتوای درس حقوق کار و روح بخشیدن به برخی مطالب آن به‌وسیله احادیث نورانی اهل بیت (علیهم‌السلام) و تقویت احکام حقوقی با آرای فقهی، از جمله امتیازاتی است که می‌توان برای این کتاب برشمرد.

نویسنده بر خود لازم می‌داند از پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، به‌ویژه از گروه حقوق این پژوهشگاه و شورای علمی آن، به خاطر حسن اعتماد به نویسنده و واگذاری کار تدوین این کتاب، صمیمانه قدردانی کند. بی‌شک هیچ نوشته بشری عاری از کاستی و اشتباه نیست؛ لذا پیشاپیش از همه اساتید معزز و دانشجویان ارجمندی که نواقص و خطاهای شکلی و محتوایی را به این جانب هدیه کنند، سپاسگزاری می‌شود.

محسن ملک افضلی اردکانی^۱
شهر مقدس قم
شهریور ۱۴۰۰
(ویرایش: بهمن ۱۴۰۱)

مقدمه

کامیابی و ظفرمندی بشر در پرتو کار و فعالیت اوست. چه نیک سروده است شاعر بلندپایه فارسی‌گو سعدی علیه‌الرحمه:

نابرده رنج، گنج میسر نمی‌شود   مزد آن گرفت جان برادر که کار کرد
آن کو عمل نکرد و عنایت امید داشت   دانه نکشت ابله و دخل انتظار کرد

کار، همزاد انسان است؛ زیرا سرشت آدمی آمیخته با کار و تلاش است. فرهنگ بشری، انسان کاهل و راحت‌طلب بیکار را سرزنش می‌کند و معاشرت با وی را برنمی‌تابد و شخص پرتلاش و پی‌جو را می‌ستاید. مولانا در وصف چنین کسی می‌گوید:

سایه حق بر سر بنده بود   عاقبت، جوینده یابنده بود
گفت پیغمبر که چون کوبی دری   عاقبت زان در برون آید کسی
چون نشینی بر سر کوی کسی   عاقبت بینی تو هم روی کسی
چون ز چاهی می‌کنی هر روز خاک   عاقبت اندر رسی در آب پاک

فرهنگ کار و تلاش، انسان را نه فقط بی‌نیاز از خواسته‌ها و نیازمندی‌های خویشان می‌کند، بلکه حوائج دیگر افراد اجتماع انسانی را نیز برطرف می‌سازد. با کار برای دیگری است که رابطه حقوقی شکل گرفته و پای قواعد حقوقی به میان کشیده می‌شود. لذا گزارف نیست گفته شود

دیرینگی حقوق کار هم به نخستین رابطه کارگری و کارفرمایی برمی‌گردد؛ گرچه در دوران‌هایی روابطی سیاه و ناحق وجود داشته و حقوقی نابرابر و ناعادلانه حکفرما بوده و انسان به مثابه کالا داد و ستد می‌شده است. اما با رشد فکری و اجتماعی جوامع انسانی از یک‌سو و آگاهی جامعه کارگری از سوی دیگر، حقوق کار در مسیر تحول، رشد و کارآمدی بیش از پیش قرار گرفت. آنگاه که کارفرمایان صاحب زر و زور، در فکر استثمار هرچه بیشتر کارگران بودند، با روشنگری و جان‌فشانی عده‌ای فداکار، الزاماتی به صاحبان کار تحمیل و به موازات آن، حقوق و آزادی‌هایی برای قشر کارگر اندیشیده شد. رفته‌رفته این حقوق وجهه‌ای جهانی یافت و همه دولت‌ها را به حمایت از کارگران، این ارکان و عناصر اصلی رونق اقتصادی و پیشرفت جوامع، واداشت.

سرگذشت حقوق کار در هر کشور و تحلیل مفاد آن، جزیی از تاریخ حقوق آن کشور به حساب می‌آید. تاریخچه حقوق کار در کشور ایران، پرفرازونشیب است. در زمان حاکمیت نظام حقوق عرفی، این روابط بر پایه موازین فقهی و عرفی و در زمان پیدایی قانون مدنی، بر اساس مواد قانون مدنی و قواعد برگرفته از فقه، سامان می‌یافت. لزوم همپایی مقررات داخلی کار با موازین بین‌المللی، دولت‌های پیش و پس از انقلاب اسلامی را بر این واداشت که این مقررات را در قالب قانونی خاص و اختصاصی به نام قانون کار، گرد آورند. حاصل تلاش حدود ۷۰ ساله اجرایی و تقنینی در این پهنه، قانون کار سال ۱۳۶۹ ش و مقررات مربوط به آن و چند قانون بی‌فرجام پیش از آن است که اساس حقوق کار ایران را شکل می‌دهد.

در کتابی که در پیشگاه خواننده محترم قرار دارد، حقوق کار ایران، مبتنی بر این قوانین و مقررات، به‌ضمیمه پاره‌ای مقررات بین‌المللی و شرعی، کنکاش شده است. امید است که این تلاش، مصداقی از کار نافع و شایسته در پیشگاه الهی شمرده شده و مقبول آن ذات مقدس قرار گرفته و توانسته باشد سلايق اساتید گران‌قدر و دانش‌پژوهان ارجمند را به خود جلب کرده باشد.

فصل نخست

کلیات

گفتار نخست

اهمیت و ارزش کار

مقدمه

در اهمیت و ارزش کار سخن بسیار است و اهمیت آن نزد عقل و عقلای عالم، غیر قابل انکار است. هر نظام اقتصادی به فراخور دیدگاه ایدئولوژیک خود، به این جایگاه و ارزشمندی آن توجه کرده و از زاویه جهان‌بینی خویش، نقش کار و فعالیت اقتصادی را در توسعه و پیشرفت سیاسی و اجتماعی ترسیم کرده است. آنچه در ادامه از نظر می‌گذرد دیدگاه نظام اجتماعی و اقتصادی اسلام در این باره است.

۱. اهمیت کار در نظام اجتماعی و اقتصادی اسلام

در جای خود گفته می‌شود که یکی از اوصاف حقوق کار، وصف «اجتماعی-اقتصادی» است. ارتباط حقوق کارگران و تأمین معاش ایشان از یکسو و رابطه مستقیم حقوق کار با نظام اقتصادی از سوی دیگر، این وصف را به حقوق کار بخشیده است. در کنار مطالعه حقوقی این ویژگی، بررسی آن از منظر نظام اجتماعی و اقتصادی اسلام، دارای جایگاه و اهمیت ویژه خود است. در ادامه، پس از مروری به مفهوم نظام اجتماعی، نظام اقتصادی و نظم عمومی، به ارزش و جایگاه کار در نظام اجتماعی و اقتصادی اسلام پرداخته می‌شود.

۱-۱. مفهوم نظام اجتماعی

برخی محققان، نظام اجتماعی را این‌گونه تعریف کرده‌اند:

«نظام اجتماعی» به معنی خاص و اصطلاحی آن در جامعه‌شناسی عبارت است از: مجموعه

به هم پیوسته‌ای از موقعیت‌های اجتماعی همراه با نقش‌ها و پایگاه‌های آن موقعیت‌ها.^۱

وی در جای دیگری می‌گوید:

«به مجموعه‌ای مرتبط (شبکه‌ای) از موقعیت‌های اجتماعی، که در یک گروه اجتماعی موجود باشد، نظام اجتماعی گویند. با توجه به تعریف نظام اجتماعی، می‌توان مجدداً سازمان اجتماعی را تعریف کرد: سازمان اجتماعی، گروه اجتماعی دارای نظام اجتماعی است.»^۲

ملاحظه می‌شود که مفهوم «سازمان اجتماعی»، در مفهوم نظام اجتماعی نهفته است. به عبارت دیگر آنگاه که در اجتماع، نظم استقرار یابد، هر چیزی در جای خود قرار گیرد، هرکس از حقوق مربوط به خود برخوردار باشد و به حقوق دیگران نیز احترام بگذارد، سازمان اجتماعی، یعنی اجتماع دارای نظام، تحقق یافته است. به عکس هرگاه این سازمان اجتماعی از هم پاشیده شده و بی‌نظمی و بی‌قانونی در جامعه فراگیر شود، سازمان اجتماعی از هم گسیخته شده و در نتیجه نظام اجتماعی نیز مختل خواهد شد و این امر سرانجام به اخلال در آبرنظام اجتماعی منجر خواهد شد.^۳

۱-۲. نظام اقتصادی^۴

یکی از خرده‌نظام‌ها که در درون نظام کلان جامعه قرار دارد، «نظام اقتصادی» است. از این نظام نیز تعریف‌های متعددی شده است. در تعریفی آمده است:

«نظام اقتصادی عبارت است از مجموعه مرتبط و منظم عناصری که به منظور ارزشیابی و انقلاب (دگرگونی) در زمینه تولید، توزیع و مصرف برای کسب بیشترین موفقیت تلاش می‌کند.»^۵

در تعریف‌های دیگری، نظام اقتصادی به عنوان نظامی رفتاری معرفی شده که ناشی از رفتار ارادی انسان در سه حوزه تولید، توزیع و مصرف^۶ بر اساس مبانی مشخص در راستای اهدافی

۱. صدیق اورعی، بررسی ساختار نظام اجتماعی در اسلام، ص ۴۰.

۲. همان.

۳. ملک افضلی اردکانی، قاعده حفظ نظام، تهران، ص ۵۵.

4. ECONOMIC SYSTEM

۵. نمازی، نظام‌های اقتصادی، ص ۲۹.

۶. موسویان، کلیات نظام اقتصادی، ص ۱۲.

معین که نتیجه مبانی فلسفی آن است،^۱ فعالیت می‌کند.

هر نظام اقتصادی، بر اساس مبانی فلسفی اش دارای اهدافی خاص است. نظام اقتصادی در اسلام، علاوه بر آنکه اهداف دنیوی و مادی دارد، به دنبال تأمین منافع معنوی و اخروی انسان نیز هست. در مقدمه قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، در بیان اهداف نظام اقتصادی اسلام، ذیل عنوان «اقتصاد وسیله است نه هدف» آمده است:

«در تحکیم بنیادهای اقتصادی، اصل، رفع نیازهای انسان در جریان رشد و تکامل اوست نه همچون دیگر نظام‌های اقتصادی، تمرکز و تکاثر ثروت و سودجویی، زیرا که در مکاتب مادی، اقتصاد خود هدف است و بدین جهت در مراحل رشد، اقتصاد عامل تخریب و فساد و تباهی می‌شود؛ ولی در اسلام اقتصاد وسیله است و از وسیله انتظاری جز کارایی بهتر در راه وصول به هدف نمی‌توان داشت. با این دیدگاه، برنامه اقتصادی اسلامی، فراهم کردن زمینه مناسب برای بروز خلاقیت‌های متفاوت انسانی است و بدین جهت، تأمین امکانات مساوی و متناسب و ایجاد کار برای همه افراد و رفع نیازهای ضروری جهت استمرار حرکت تکاملی او بر عهده حکومت اسلامی است.»

آیت‌الله شهید صدر مهم‌ترین اهداف دنیوی اقتصاد اسلامی را یکی عدالت اقتصادی و تعدیل ثروت و دیگری قدرت اقتصادی در جامعه اسلامی یا حکومت اسلامی دانسته است^۲ که اولی، بعد درونی جامعه اسلامی و دومی، بعد بیرونی را در نظر دارد.^۳ به هر ترتیب، مهم‌ترین هدف اقتصاد، حل مشکلات پیش روی انسان در جامعه است.^۴

از لحاظ معنوی، در نظام اقتصادی اسلام، عناصری تعبیه شده است که به طور مستقیم، انسان را در مسیر رشد و تکامل یاری می‌دهد؛ هدفی که به هدف غایی نظام عام اسلامی منتهی می‌شود و آن هدف، دستیابی بیشترین افراد به بالاترین مرتبه عبودیت و تقرب به خداوند است.^۵ نکته اساسی درباره جایگاه نظام اقتصادی در اسلام نسبت به سایر خرده‌نظام‌ها این است که چون اقتصاد در اسلام نقش واسطه‌ای در تکامل و سعادت انسان دارد، از رتبه پایین‌تری

۱. میرمعزی، نظام اقتصادی اسلام، ص ۱۱.

۲. صدر، اقتصادنا، ص ۳۰۳.

۳. هادوی تهرانی، مکتب و نظام اقتصادی اسلام، ص ۳۲.

۴. سعاد ابراهیم صالح، مبادئ النظام الاقتصادي الاسلامی و بعض تطبیقاته، ص ۲۶.

۵. میرمعزی، نظام اقتصادی اسلام، ص ۱۴۵ و موسویان، کلیات نظام اقتصادی، ص ۳۳.

برخوردار است. یکی از محققان اقتصاد اسلامی در این زمینه گفته است:

«در منظومه زیرنظام‌های نظام عام اسلامی، هرگز نظام اقتصادی در رأس هرم قرار نمی‌گیرد؛ بلکه به نظر می‌رسد نظام اخلاقی و تربیتی اسلام (نظام فرهنگی) - که هدف مستقیم آن همان هدف غایی است - در رأس قرار می‌گیرد و سایر نظام‌ها - از جمله نظام اقتصادی اسلام - باید چنان تنظیم و هدف‌گذاری شوند که زمینه‌های لازم را برای عملکرد بهینه نظام اخلاقی و تربیتی اسلام فراهم آورد.»^۱

نتیجه آنکه در صورت اخلاقی در نظام اقتصادی، به‌عنوان یکی از خرده‌نظام‌های تحت نظام عام، ابتدا نظام فرهنگی جامعه دچار اختلال گردیده، آنگاه نظام عام جامعه مختل شده و در نتیجه، جامعه از هدف اساسی خود یعنی سعادت و کمال دنیوی و اخروی باز می‌ماند. بی‌تردید یکی از فلسفه‌های مذمت فقر و تنگدستی در اسلام همین امر است. چه اینکه حقوق‌دانان و جامعه‌شناسان بر این باورند که ریشه بسیاری از مفاسد اخلاقی و جرایم اجتماعی، فقر فرهنگی است که در غالب موارد، ریشه در فقر اقتصادی دارد.

با توجه به آنچه در این مجال بیان شد، می‌توان گفت گرچه نظام اقتصادی در لایه زیرین خرده‌نظام‌های موجود در نظام کلان اجتماعی جای دارد، اما همین جایگاه اساسی است که به آن، نقشی زیربنایی نسبت به سایر خرده‌نظام‌ها و در نهایت نسبت به نظام عام اجتماعی بخشیده است. با در نظر گرفتن نقش و جایگاه فعالیت اقتصادی در نظام اقتصادی، جایگاه اساسی کار در نظام اجتماعی روشن خواهد شد.

بر همین اساس، می‌توان گفت از حیث نظام اجتماعی، «حقوق کار»، امنیت و سلامت اجتماعی را تأمین می‌کند، چرا که هرآینه امکان اختلاف میان طرفین کار وجود دارد و این حقوق کار است که تنظیم‌کننده روابط میان کارگران و کارفرمایان و در نتیجه، حفظ‌کننده نظام اجتماعی است و نمی‌توان نقش اساسی جامعه و اتحادیه‌های کارگری را در حیات سیاسی کشور و نظام قانون‌گذاری و حیات احزاب را نادیده گرفت.^۲ همچنان که از جهت اقتصادی نیز «حقوق کار»، تأثیری مستقیم و قوی بر نظام اقتصادی دارد. به بیان دیگر، گروه کارگران، طبقه بزرگی از مصرف‌کنندگان را نمایندگی می‌کنند و این حقوق کار است که عهده‌دار ارتقای

۱. میرمعزی، همان.

۲. محمد حسین منصور، قانون العمل، ص ۱۶.

معیشت و رفاه کارگران از طریق افزایش حقوق و مزایا و نهایت، ارتقای قدرت خرید ایشان است. افزایش قدرت خرید، به طور طبیعی موجب ازدیاد مصرف و در نتیجه، گردش چرخ تولید و جهش اقتصادی و ایجاد فرصت‌های جدید کار در کشور می‌شود.^۱

۲. ارزش کار و کارگر در اسلام

اینکه «ارزش چیست و چگونه شناخته می‌شود؟» سؤال مشترک همه ایدئولوژی‌ها و فرقه‌های عقیدتی است. هر یک بر اساس مبانی معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی و انسان‌شناسی خویش، پاسخی به آن می‌دهند. به طور کلی، تفکر مادی‌گرایانه و نگاه معناگرایی، دو اندیشه متقابل و متضاد در این پهنه شمرده می‌شود که بر اساس آن، هر کدام با معیارهای مادی یا معنوی و در پرتو بنیان‌های عقیدتی خود، به غایت هستی و سعادت انسان می‌نگرند. در این میان اما نگاه اسلام نه فقط مادی‌گرایی یا معنویت‌محوری محض نیست، بلکه تلفیقی است از توجه به بُعد مادی و بُعد معنوی انسان؛ به گونه‌ای که این دوگانه، انسان را به سعادت دنیوی و اخروی سوق می‌دهد. بنابراین در اندیشه اسلامی هر آنچه انسان را در رسیدن به سعادت دو سرای دنیوی و اخروی یاری بخشد، «ارزش» یا معروف شمرده شده و به آن توصیه می‌شود و از هر آنچه که او را از نیل به این رستگاری بازدارد، به‌عنوان «ضد ارزش» یا منکر یاد می‌شود.

در این زمینه، توجه به این حدیث شریف که با موضوع کسب و کار و طلب روزی نیز تناسب دارد، بسیار روشنگری می‌کند:

امام باقر علیه السلام فرمود که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «ای گروه مردمان! من هر چیزی را که شما را به بهشت نزدیک می‌کند و از آتش دور می‌دارد برای شما گزارش دادم و هیچ چیز را ناگفته فروگذار نکردم. بدانید که روح القدس به قلب من الهام کرد که هیچ‌کسی تا روزی‌اش را به طور کامل دریافت نکند از این دنیا نخواهد رفت. پس، از خداوند عزیز و بزرگ بپرهیزید و در طلب روزی به نیکی رفتار کنید (زیاده‌روی نکنید) و کندی آمدن روزی نزدتان باعث نشود که آن را با معصیت الهی جست‌وجو کنید؛ چراکه هرآینه به نعمت‌های الهی دسترسی حاصل نخواهد شد مگر در پرتو اطاعت از خداوند که نامش متعالی باد!»^۲

۱. همان، ص ۱۷.

۲. أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ النُّعْمَانِ عَنْ عَمْرِو بْنِ شَمْرٍ عَنْ جَابِرِ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي لَمُ أَدْعُ شَيْئًا يُقَرَّبُكُمْ إِلَى الْجَنَّةِ وَ يُبَاعِدُكُمْ مِنَ النَّارِ إِلَّا وَ قَدْ تَبَأْتُكُمْ بِهِ أَلَا وَ إِنَّ رُوحَ الْقُدْسِ [قَدْ] نَفَثَ

در سپهر اندیشه اسلام، به کار صرفاً به عنوان یک ابزار گذران زندگی مادی و تأمین نیازهای روزانه نگریده نمی شود؛ بلکه اگر به عنوان ابزاری در راستای کسب روزی حلال باشد، به مثابه عبادت شمرده می شود^۱ و کارگر تلاشگری که در راه تحصیل مال حلال برای خانواده خود است، همانند مجاهد در راه خدا توصیف می شود.^۲ ابن اثیر - مورخ مشهور اهل تسنن - از انس بن مالک نقل می کند:

آنگاه که رسول خدا ﷺ از غروه تبوک بازگشت، سعد انصاری به استقبال او رفت. پیامبر با او مصافحه نمود (دست داد) و دستانش را خشن یافت. حضرت فرمود: چه آسیبی به دستانت رسیده است؟ سعد عرض کرد: ای رسول خدا! من با طناب و بیل برای تأمین مخارج عیالم کار می کنم. پیامبر دست سعد را بوسید و فرمود: این دستی است که آتش دوزخ به او نخواهد رسید.^۳

چه بسا کسی خیال کند که همواره گوشه‌گزینی و عبادت، بر کار و کسب روزی برتری دارد، در حالی که در سیره پیشوایان دین، چنین روشی نکوهش شده و چنین کسانی مورد سرزنش ایشان واقع شده‌اند. گزارش زیر بیان‌کننده این مهم است:

علی بن عبدالعزیز نقل می کند: امام صادق (علیه السلام) از من پرسید: عمر بن مسلم چه می کند؟ گفتم: جانم به فدای تو باد، به عبادت روی آورده و تجارت را ترک کرده است! حضرت فرمود: افسوس بر او. آیا نمی داند که رهاکننده رزق و روزی، دعایش مستجاب نمی شود. زمانی که آیه «هرکس تقوا پیشه سازد، خداوند راه برون رفت از مشکلات به رویش بگشاید و از جایی که

فِي رُوعِي وَ أَخْبَرَنِي أَنَّ لَا تَمُوتُ نَفْسٌ حَتَّى تَسْتَكْمِلَ رِزْقَهَا فَاتَّقُوا اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ وَ أَجْمَلُوا فِي الطَّلَبِ وَ لَا يَحْمِلَنَّكُمْ اسْتِبْطَاءُ شَيْءٍ مِنَ الرِّزْقِ أَنْ تَطْلُبُوهُ بِمَعْصِيَةِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ فَإِنَّهُ لَا يُنَالُ مَا عِنْدَ اللَّهِ جَلَّ اسْمُهُ إِلَّا بِطَاعَتِهِ (كليني، الكافي، ج ۵، ص ۴۷).

۱. الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي خَالِدٍ الْكُوفِيِّ رَفَعَهُ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «الْعِبَادَةُ سَبْعُونَ جُزْءًا أَفْضَلُهَا طَلَبُ الْحَلَالِ؛ إمام باقر (علیه السلام) فرمود: پیامبر خدا ﷺ فرمود: «عبادت هفتاد جزء است که برترین آنها طلب روزی حلال است» (طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۳۲۴).

۲. عَنِ الصَّادِقِ (عَلَيْهِ السَّلَامُ): «الكَادُّ عَلَى عِيَالِهِ مِنَ حَلَالٍ كَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ؛ از امام صادق (علیه السلام) نقل شده است که فرموده: [درجه] تلاش گر برای خانواده‌اش برای کسب روزی حلال، همانند مجاهد در راه خداوند است» (ابن بابویه، من لا يحضره الفقيه، ج ۳، ص ۱۶۸).

۳. رَوَى أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ لَمَّا أَقْبَلَ مِنْ غَزْوَةِ تَبُوكَ اسْتَقْبَلَهُ سَعْدُ الْأَنْصَارِيِّ، فَصَافَحَهُ النَّبِيُّ ﷺ، ثُمَّ قَالَ لَهُ: مَا هَذَا الَّذِي أَكْتَبَ يَدِيكَ، قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَضْرَبُ بِالْمِرْوَةِ الْمَسْحَاةَ فَأَنْفِقُهُ عَلَى عِيَالِي، فَقَبِلَ يَدَهُ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ، وَقَالَ: هَذِهِ يَدٌ لَا تَمْسُهَا النَّارُ (ابن الأثير، أسد الغابة، ج ۲، ص ۱۸۵).

فکرش را هم نمی‌کند، روزیش را می‌رساند» (طلاق: ۲-۳) نازل شد، گروهی از یاران پیامبر درها را بستند و به عبادت گرویدند و با خود گفتند همین ما را کفایت می‌کند. وقتی این خبر به پیامبر رسید آنان را نزد خود طلبید و پرسید: انگیزه شما از این کار چیست؟ گفتند: ای رسول خدا (با ابلاغ این آیه) رزق و روزی ما تضمین شده است؛ لذا ما به عبادت روی آوردیم! حضرت فرمود: کسی که چنین کرده است، دعای شما در طلب روزی را مستجاب نخواهد کرد. (کنایه از اینکه خداوند این گونه که شما فکر می‌کنید روزی کسی را تضمین نمی‌کند).^۱

در مقابل، در آموزه‌های اسلامی، کسالت، تبلی و بیکاری مورد مذمت و نکوهش قرار گرفته و از آن به‌عنوان «دشمن کار» یاد شده است.^۲ همان‌طور که از شخص تبلی و بیکار، بیزاری جسته شده است.^۳ در اسلام کسی که سنگینی و زحمت کارهای خود را بر دوش دیگران می‌اندازد، نفرین شده است.^۴

این همه و ده‌ها حدیث، روایت و گزارش از سیره و سنت پیشوایان دینی، نشان از جایگاه والای کار و کارگری در اندیشه اسلامی دارد. ارزشی که در پرتو آن نه تنها معاش دنیوی افراد تأمین می‌شود؛ بلکه اگر کسب و کار بر اساس موازین شریعت باشد، سعادت اخروی را نیز تضمین خواهد کرد.

یکی از مباحث بسیار پر دامنه و گسترده در فقه پویای اسلام، بحث درباره احکام کسب و کار است که در مجموعه‌های فقهی، تحت عنوان «کتاب المتاجر» و «کتاب المکاسب» از آن یاد می‌شود. همان‌گونه که از کارگر و کارفرما در «کتاب الاجاره» تحت عنوان «اجیر و مستأجر» یاد شده است.

در فقه، کسب و کار و تجارت، متناسب با احکام پنج‌گانه تکلیفی شرعی، به «واجب،

---

۱. عَنْ عَلِيِّ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ قَالَ: قَالَ لِي أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) مَا فَعَلَ عُمَرُ بْنُ مُسْلِمٍ قُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاكَ أَقْبَلَ عَلَى الْعِبَادَةِ وَ تَرَكَ التَّجَارَةَ فَقَالَ وَيْحَهُ مَا عَلِمَ أَنْ تَارَكَ الطَّلَبَ لَا يُسْتَجَابُ لَهُ - إِنْ قَوْمًا مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) لَمَّا نَزَلَتْ وَ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَ يُزِدْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ أَغْلَقُوا الْأَبْوَابَ وَ أَقْبَلُوا عَلَى الْعِبَادَةِ وَ قَالُوا قَدْ كَفَيْنَا فَبَلَغَ ذَلِكَ النَّبِيَّ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) فَأَرْسَلَ إِلَيْهِمْ فَقَالَ مَا حَمَلَكُمْ عَلَى مَا صَنَعْتُمْ قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ تُكْفَلُ لَنَا بِأَزْرَافِنَا فَأَقْبَلْنَا عَلَى الْعِبَادَةِ فَقَالَ إِنَّهُ مَنْ فَعَلَ ذَلِكَ لَمْ يُسْتَجَبْ لَهُ عَلَيْهِمُ الطَّلَبُ (كليني، الكافي، ج ۵، ص ۸۴).

۲. عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) قَالَ: «عَدُوُّ الْعَمَلِ الْكَسَلُ» (همان، ص ۸۵).

۳. أَبَا الْحَسَنِ مُوسَى (عَلَيْهِ السَّلَامُ) يَقُولُ: «إِنَّ اللَّهَ جَلٌّ وَ عَزٌّ يُغِضُّ الْعَبْدَ النَّوَامَ الْفَارِعَ؛ (امام کاظم (عَلَيْهِ السَّلَامُ) می‌فرماید: خداوند بزرگ با بنده پر خواب و بیکار دشمنی می‌ورزد» (همان، ص ۸۴).

۴. قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ): «مُلْعُونٌ مَنْ أَلْقَى كَلَّهُ عَلَى النَّاسِ» (حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۱۷، ص ۳۲).

حرام، مستحب، مکروه و مباح» تقسیم و برای آنها مصادیقی برشمرده شده است. به طور کلی، کاری که برای جامعه اسلامی ضرورت داشته باشد، به گونه‌ای که نظام معاش مردم و اجتماع بر آن مبتنی باشد، «کار واجب» است؛ همانند پزشکی یا مشاغل نظامی، صنایع دفاعی و بیان تبلیغ احکام شرعی که در وهله اول، بر همه واجدین شرایط واجب است به تصدی آن اقدام کنند تا زمانی که به اندازه کفایت برسد و از دیگران ساقط شود.^۱ کارهایی هم که در این حد از ضرورت یا احتیاج شدید نیست، اما در رفع نیازهای روزانه مردم و پیشرفت هرچه بیشتر جامعه اسلامی استفاده می‌شود و تصدی آن موجب رضایت خداوند متعال بوده و به انجام آن تشویق شده، «کار مستحب» است. اما کاری که مخالف با احکام قطعی شرعی است و در سایه آن، امر حرام یا فساد صورت می‌پذیرد، «کار حرام» است. کاری که موجب تحقق حرام یا فساد نمی‌شود، اما مرجوح است و ترک آن سزاوار، «کار مکروه» نام دارد و اما کاری که دارای هیچ‌یک از اوصاف مزبور نباشد، «کار مباح» نامیده می‌شود. در هنگام تردید در مشروعیت یا عدم مشروعیت کار، اصل بر مباح بودن یا «اباحه» آن عمل است، مگر آنکه خلاف آن ثابت شود. پرواضح است که هرکسی شایستگی تشخیص مشروعیت یا عدم مشروعیت امور را ندارد؛ لذا برای این منظور، باید از افراد متخصص پرس‌وجو شود.

۳. آزادی اشتغال و حق داشتن شغل در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

یکی از مباحث مرتبط با حقوق کار، مفهوم «حقوق شهروندی» است. این مفهوم با گسترش روزافزون جوامع بشری و پیچیده‌تر شدن روابط بین افراد با دولت‌ها، اهمیت ویژه‌ای یافته است. در جهان معاصر، مفهوم حقوق شهروندی، از جذابیت زیادی برخوردار شده و تأمین و تضمین آن از سوی دولت‌ها، به ملاک سنجش مشروعیت حکومت‌های مردم‌سالار تبدیل گردیده است. حقوق‌دانان، تعریف‌های گوناگونی از حقوق شهروندی ارائه کرده‌اند. در یک جمع‌بندی می‌توان این حقوق را با نگاه دینی، چنین تعریف کرد:

«حقوق شهروندی، مجموعه‌ای از حقوق، آزادی‌ها و امتیازاتی است که در نظام حقوقی یک کشور به شهروندان آن، با لحاظ کردن دو اصل کرامت انسانی و منع تبعیض، در جهت فراهم‌سازی زمینه سعادت‌مندی و رشد شخصیت فردی و اجتماعی آنها تعلق می‌گیرد. این

۱. به چنین واجبی، واجب کفایی گفته می‌شود.

حقوق، بخشی از حقوق بشر است که برای تأمین و تضمین هرچه بهتر، آنها را در قوانین اساسی و میثاق‌های بین‌المللی درج می‌کنند. هیچ‌کس نمی‌تواند این حقوق را از انسان سلب کند. این حقوق، اعم است از حقوق اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و قضایی.^۱

یکی از برجسته‌ترین این حقوق، که در گروه حقوق شهروندی اقتصادی جای می‌گیرد، «حق آزادی اشتغال» و دیگری «حق داشتن شغل» است. اصل ۲۸ قانون اساسی، حق آزادی انتخاب شغل را این‌گونه نهادینه ساخته است:

«هرکس حق دارد شغلی را که بدان مایل است و مخالف اسلام و مصالح عمومی و حقوق دیگران نیست، برگزیند.»

به‌موجب این فقره از اصل یادشده، در حقوق اساسی ایران، آزادی اشتغال، مقید به سه شرط اساسی است: عدم مغایرت با موازین و احکام دین مقدس اسلام، مخالف نبودن با مصالح عمومی و مخالف نبودن با حقوق دیگران. در ادامه این اصل، حق داشتن شغل، بدین صورت نمایان شده است:

«دولت موظف است با رعایت نیاز جامعه به مشاغل گوناگون، برای همه افراد، امکان اشتغال به کار و شرایط مساوی را برای احراز مشاغل ایجاد نماید.»

اندک تأملی در مفاد این اصل، اهمیت و جایگاه مسئله آزادی اشتغال و حق بر داشتن شغل را نزد قانون‌گذار اساسی ایران، آشکار می‌سازد. این موضوع نه فقط در این اصل، بلکه در بند دوم^۲ و پنجم^۳ اصل ۴۵ قانون اساسی نیز منعکس شده است. در کنار این مهم، قانون اساسی، جلوگیری از انحصارطلبی و ادعای تقدّم و اولویت در کسب و کار را از نظر دور نداشته و در فقره پایانی اصل ۴۶ مقرر داشته است:

«... هیچ‌کس نمی‌تواند به‌عنوان مالکیت نسبت به کسب و کار خود، امکان کسب و کار را از

---

۱. ملک افضل‌الدکانی، مختصر حقوق اساسی و آشنایی با قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، ص ۷۴.

۲. «تأمین شرایط و امکانات کار برای همه به‌منظور رسیدن به اشتغال کامل و قرار دادن وسایل کار در اختیار همه کسانی که قادر به کارند ولی وسایل کار ندارند، در شکل تعاونی، از راه وام بدون بهره یا هر راه مشروع دیگر که نه به تمرکز و تداول ثروت در دست افراد و گروه‌های خاص منتهی شود و نه دولت را به‌صورت یک کارفرمای بزرگ مطلق درآورد. این اقدام باید با رعایت ضرورت‌های حاکم بر برنامه‌ریزی عمومی اقتصاد کشور در هر یک از مراحل رشد صورت گیرد.»

۳. «رعایت آزادی انتخاب شغل و عدم اجبار افراد به کاری معین و جلوگیری از بهره‌کشی از کار دیگری.»

دیگری سلب کند.»

این موارد، در کنار حکم مقرر در اصل ۲۹ قانون اساسی مبنی بر تکلیف دولت به تأمین اجتماعی و بیمه بیکاری و ازکارافتادگی و مفاد اصل ۱۰۴ این قانون درباره تشکیل شوراهای صنفی، نشان از اهتمام قانون‌گذار اساسی و نظام جمهوری اسلامی به حقوق کار و کارگران و حمایت از این رکن مهم اقتصادی دارد که ارزیابی میزان تحقق این آرمان‌های بلند، همواره اذهان مردم، متفکران و منتقدان را به خود مشغول ساخته است!

در پایان این مبحث یادآور می‌شود ماده ۶ قانون کار به نوعی عهده‌دار انعکاس مؤلفه‌های حقوق شهروندی کار و کارگری شده است. بدین ترتیب که مقرر داشته:

«بر اساس بند چهار اصل ۴۳ و بند شش اصل ۲، ۱۹، ۲۰ و ۲۸ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اجبار افراد به کار معین و بهره‌کشی از دیگری ممنوع و مردم ایران از هر قوم و قبیله که باشند، از حقوق مساوی برخوردارند و رنگ، نژاد، زبان و مانند اینها سبب امتیاز نخواهد بود و همه افراد اعم از زن و مرد، یکسان در حمایت قانون قرار دارند و هرکس حق دارد شغلی را که به آن مایل است و مخالف اسلام و مصالح عمومی و حقوق دیگران نیست برگزیند.»

گفتار دوم

مبانی نظری و سیر تحول روابط کار در ایران و جهان

مقدمه

در این گفتار، ابتدا مبانی نظری دانش حقوق کار بررسی شده و سپس به اختصار به تاریخ پیدایی و سیر تحول این دانش در جهان و ایران پرداخته خواهد شد. در پی این درآمد، آنچه به عنوان مبانی نظری از نظر خواهد گذشت، در نوشته‌های دیگر از این دست مشاهده نمی‌شود. اما در زمینه سیر تحول و تطوّر حقوق کار، تقریباً در همه کتاب‌هایی که در زمینه حقوق کار نوشته شده است مطالبی کم و بیش مفصل به چشم می‌خورد. گرچه تاریخ هر علمی به ویژه تاریخ علم حقوق و به طور کلی تاریخ دانش حقوق کار، کمک شایانی به محققان در فهم آن می‌کند، اما برای کسانی که انگیزه تخصص و تحقیق ژرف در این علم را ندارند، جز انباشت متن و ایجاد ملال، چیزی به بار نمی‌آورد. لذا در حد وسع این مجال، تاریخ حقوق کار یا سیر تحول آن مورد اشاره اجمالی قرار گرفته و مطالعه تفصیلی و تخصصی آن برای علاقه‌مندان، به منابع اختصاصی واگذار می‌شود.

۱. مبانی نظری حقوق کار

یکی از مهم‌ترین مباحث در فلسفه علوم، بحث از مبانی نظری هر علمی است. مبنا، چیزی است که بر اساس بنیادهای معرفتی (معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی و انسان‌شناسی) در جای خود به اثبات رسیده و نیازی به اثبات آن در هر دانش نیست. نهادن نام علم بر گزاره‌هایی که بدون مبانی نظری و پایه‌های ثابت شده و متقن باشد، گزاف بوده و انحرافی بیش نیست. از این روست که می‌توان علم حقوق را به معنی دقیق کلمه، یک «علم» دانست؛ چرا که این

دانش، بر اصول و قواعد مسلم و ثابت شده‌ای مبتنی است که نیازی به اثبات آن در درون دانش حقوق نیست. اصولی مانند: نظم، عدالت، برابری، آزادی، انصاف، کرامت و وفای به عهد و پیمان، که از مبانی‌ترین اصول موضوعه این دانش هستند.

در یک نگاه کلان می‌توان گفت همه گرایش‌ها و شاخه‌های دانش حقوق، از مبانی همسان و مشابهی برخوردارند. باین حال می‌توان ادعا کرد که در هر گرایشی از حقوق، سهم و وزن یک یا چند مبنا را مقدم و مهم‌تر از مبانی دیگر پنداشت. به‌عنوان نمونه، اصل آزادی و برابری در حقوق اساسی، از سایر مبانی آن پررنگ‌تر جلوه می‌کند. همچنین اصل اخلاق‌مداری و پایبندی به عهد، در حقوق بین‌الملل جلوه بیشتری از سایر اصول و مبانی دارد. در حقوق کار نیز جز آنکه همه اصول و مبانی حقوقی در جای خود دارای اهمیت بوده و نقش اساسی ایفا می‌کنند، می‌توان نظریات و اصول دیگری را به‌عنوان مبانی ممتاز آن مورد توجه قرار داد. این مبانی ویژه عبارتند از: اصل یا نظریه استخدام، نظریه تضاد و اصل حرمت عمل و کار دیگری، اصل وفای به عهد، اصل کرامت و اصل برابری و عدم تبعیض. این مبانی، برگرفته از آموزه‌های دینی و حقوقی حقوق اسلام است که به اعتبار مقام صادرکننده آن، مقبول و مورد اعتماد است و نیازی به اثبات ندارد. به‌طور طبیعی، یک دانش آموخته حقوق با بسیاری از این اصول و قواعد آشنایی دارد و نیازی به بازآموزی آن در این مجال نیست. بر این اساس، در ادامه درباره مبانی و اصولی که کمتر مورد توجه بوده گفت‌وگو می‌شود.

۱-۱. نظریه استخدام

«استخدام» به معنی به خدمت گرفتن و بهره بردن انسان از افراد و اشیای دیگر، به‌منظور رفع نیازهای خویش است. از دیدگاه اندیشمندان علوم اجتماعی، این نظریه در واقع «نظریه نظم» است که به نظریه استخدام مشهور شده است. به بیان دیگر، انسان‌ها برای بهره‌گیری و به خدمت درآوردن دیگران، به حفظ نظام‌های اجتماعی گرایش پیدا کرده و در راستای حفظ آن تلاش می‌کنند. گزارف نیست که گفته شود جوهره اصلی حقوق کار نیز استخدام است. با استخدام یکی توسط دیگری است که رابطه کار شکل می‌گیرد و احکام آن بروز و ظهور می‌یابد. در پاسخ به این سؤال که «اساساً چرا انسان‌ها دست به استخدام یکدیگر می‌زنند؟» باید گفت: یکی از اصول مسلم نزد اندیشمندان و حکمای مسلمان، مدنی بودن انسان است. بر